

הערכים המשתנים של המלחמה

דרזדן 1945

בעשרות השנים האחרונות חל שינוי מרחיק לכת בערכים ובנורמות המוסריות של העולם. דברים שנחשבו נורמטיביים במלחמה רק לפני כמה עשרות שנים, כגון גירוש אוכלוסייה אזרחית והפצצת ערים, אינם קבילים כיום. עם זאת הטרור עלול להביא לנסיגה מכל ההישגים הערכיים של השנים האחרונות

משה שחר

איש משרד הביטחון

הקדמה

מלחמת לבנון השנייה הייתה מבחן ערכי נוסף של מדינת ישראל. היטיבה לבטא זאת ד"ר צביה גרינפילד, ראש מכון מפנה לדמוקרטיה וליהדות, בעיתון "הארץ" ב-24 באוגוסט 2006:

השאלה הנוראה הניצבת לפנינו היא: חללים רבים שלנו בפעולה קרקעית או חללים רבים שלהם בפעולה אווירית - במה עלינו לבחור? מלכתחילה חובה היא למנוע את המלחמה בכלל. אבל אם הותקפנו - לא יהיה נכון להימנע משימוש הכרחי בחיל האוויר בשל ההרס שהוא גורם ולהעדיף, באקט מקומם של מוסריות נאצלת כביכול, סיכון חמור ואף הקרבה של חיילינו שלנו. הפילוסוף והאתיקן הדגול ברנרד ויליאמס לימד שכאשר מדובר בהצלת נפשות - אין חובה להתייחס אל כל בני האדם באורח שווה. זכותנו המוסרית היא להציל תחילה את היקרים לנו מכול. זה החישוב האמיתי שעלינו לעשות.

אם כן, העת הזאת מביאה אותנו תמיד לדון בנושא יסודי: ערכים. המאמר הזה דן בערכים ומתבסס במידה רבה על הגותו של ישעיהו ליבוביץ.

גישתו של ישעיהו ליבוביץ למושג "ערך"

אין קוד התנהגות (מוסר) שטבוע בגנים שלנו כמו אצל החיות. מותר האדם מן החיה בכך שאינו חי רק על-פי אינסטינקטים, אלא בעיקר על פי כללים חברתיים ונורמות חברתיות שהוא ממציא ואחר כך מקבל על עצמו לחיות לפיהן. אבל הנורמות האלה, שהן מעשה ידי אדם, אינן אבסולוטיות. עקרונות המוסר, הצדק והמשפט אינם מוחלטים. ההוכחה לכך היא שחלו שינויים בנורמות לאורך הדורות, ובדורנו יש שוני מעם לעם, מתרבות לתרבות, מארץ לארץ.

כך קרה שערכים רבים, שבשעתם נראה היה לבני אדם שראוי להרוג ולהיהרג בעבורם, גוועו ברובם במשך הזמן ונעלמו כמעט כליל. רק ראו מה קרה לקומוניזם, לנאציזם ולפאשיזם - תנועות אידיאולוגיות גדולות של המאה ה-20, שלכל אחת מהן היה סולם ערכים מגובש ואשר סחפו מאות מיליוני בני אדם ואימללו רבים מהם. ישעיהו ליבוביץ קרא לכללים החברתיים ולנורמות

החברתיות שהאדם מקבל על עצמו לחיות על-פיהם "ערכים". העיקרון המרכזי של ליבוביץ, שעליו מבוססת רוב הגותו, הוא: "ערכים אינם מסקנות הגיוניות הנובעות מנתונים מסוימים, אלא הם החלטות של האדם. הם אינם עניין של ידע... ואינם ניתנים להנמקה".¹ כל הגותו של ליבוביץ מבוססת על הגישה הזאת למושג "ערך". מהגישה הזאת עולות שתי מסקנות בולטות:

- ערכים נותנים משמעות, אך מטבע הגדרתם, משום שאינם ניתנים להנמקה, אינם מספקים אמת.
- כל אמת המבוססת על תצפית או על הוכחה מדעית (הנמקה) אין בה ערכיות. מאחר שלא ניתן לנמק ערכים, אין טעם להתווכח עליהם. אף שאת הערכים לא ניתן לנמק, היו בני אדם מוכנים משחר ההיסטוריה למסור את חייהם כדי לשמור עליהם או להפיצם. להלן כמה דוגמאות לערכים שרלוונטיים למאמר הזה. כל הדוגמאות האלה שזורות ברחבי משנתו של ליבוביץ:
- בן אדם מקבל על עצמו להיות ישר והגון.
- בן אדם דבק בעמו.
- בן אדם דבק במולדתו.
- דבקות בשני הערכים האחרונים (דבקות בעם ובמולדת) גורמת לבן אדם לדבוק בערך של עצמאות לאומית ולגלות נכונות לחרף את נפשו על גבולות המולדת.
- אדם ועם דבקים בערכים דוגמת זכויות האדם, שוויון זכויות ודמוקרטיה.
- אדם דבק בדתו ובאמונתו. דת ואמונה הן מהנושאים הגדולים שבהם עסק ליבוביץ. בנושא הזה הוא חולל סערות ועקר הרים. לפי ליבוביץ, האמונה והדת אינן מערכות המספקות אמת אלא ערכים הנותנים משמעות.

סולם ערכים

מדוע הערכים מסודרים בסולם? כי האדם מדרג את הערכים בשתי קטגוריות: קטגוריה אחת היא על-פי סדר החשיבות. דירוג כזה הוא חשוב כאשר הערכים מביאים להתנגשות. דוגמה לכך היא ההתנגשות בין הערך "מדינה יהודית" לערך "מדינה דמוקרטית". דוגמה נוספת:

ההתנגשות בין הערך "מדינה דמוקרטית" לערך "ארץ ישראל השלמה". הקטגוריה השנייה היא לפי דרגת הקושי, דהיינו לפי כוחות הנפש שהאדם נזקק להם ליישום הערכים.

עיגון הערכים בחוק

חברות אנושיות עיגנו רבים מהערכים שלהן בחוקים ומענישות את מי שמפר אותם. אבל בחשיבה היהודית, ובמיוחד בחשיבה של ישעיהו ליבוביץ, יש הבחנה בין שתי מדרגות, ואף-על-פי שיתרונה של האחת על האחרת הוא כיתרון האור על החושך, שתיהן חיוניות וכשרות:

- המדרגה הנמוכה - "שלא לשמה": לקיים את הערכים מיראת החוק או בגלל לחץ חברתי.
- המדרגה הנעלה - "לשמה": לקיים את ערכים מתוך הכרה, גם אם אין גורם משגיח - חברתי או שלטוני.

האם הערכים ישתנו בעתיד?

הבה נתאר תסריט שאינו דמיוני כלל וכלל: מחבל אנרכיסט ישיג פצצה גרעינית או ביולוגית ויפוצץ אותה על סיפונה של יאכטה ליד מנהטן. ניריורק תושמד. השאלות העולות מתסריט דמיוני כזה:

- היש ספק שבעקבות אירוע כזה תצא ארה"ב למלחמה חובקת עולם ב"ציר הרשע" בלי כפפות, תוך רמיסת כל ערכי הדמוקרטיה, החוק והמוסר המקובלים כיום במערב? מה שקרה בעיראק ובאפגניסטן ייחשב לנאיבי.
- מכיוון שהסבירות לתסריט כזה אינה אפסית, מדוע להמתין לזוועה שתקרה? מדוע שארצות-הברית לא תפעל כבר עכשיו על בסיס הערכים שתפתח החברה האנושית ביום שאחרי?

כך כתב נדב העצני ב"ידיעות אחרונות": "מתקרב הרגע שבו הטרור האסלאמי יפעיל אמצעים להשמדה המונית... ארה"ב תגיב ברמיסה אכזרית של משטרי רשע, אך גם חירויות העולם השלישי יחוסלו... תהיה גרסיה מכל הישגי המין האנושי, נסיגה מהליברליזם, מהדמוקרטיה, מהריבונות, מההשכלה, מהתרבות... יהיה הכרח לדכא את חופש המחשבה והיצירה..." ומכאן המסקנה: "התסריט הברור הזה מחייב את העולם החופשי להקדים ולהתגונן בשיטות בלתי שגרתיות מפני האיום".²

דוגמאות לערכים

ערכים - אף שאינם ניתנים להנמקה - היו ועודם קשורים לרוב המחלוקות, המלחמות והאסונות שהמיטו בני אדם אלה על אלה. הנה כמה דוגמאות:

- גאולת דם. בתרבות הערבית היא עדיין נורמה. בתרבות המערבית היא אסורה.
- אכילת בשר של בעלי חיים. מאות מיליוני בני

אדם בעולם אינם אוכלי בשר מסיבות ערכיות. כך בהודו, וכך צמחונים רבים בארצות המערב. הצמחונות נפוצה גם מנימוקים רפואיים, אך במקרה כזה אין בה ערכיות בהיותה ניתנת להנמקה.

- ביגמיה וריבוי נשים. ביגמיה הייתה ועודנה נפוצה בחברות אנושיות רבות. אצל היהודים השתנה היחס לסוגיה הזאת: עד החרס דרבנו

פרופ' ישעיהו ליבוביץ | "ערכים הם החלטות של האדם. הם אינם עניין של ידע ואינם ניתנים להנמקה"

גרשום, לפני כ-800 שנה, התירה היהדות לשאת יותר מאישה אחת. חרס דרבנו גרשום אסר על ריבוי נשים, אך העמדה הזאת לא הייתה מקובלת על יהדות תימן.

- אמצעי מניעה, הפלות, גירושים. כל אלה נאסרו באירלנד בשנות ה-70 של המאה ה-20. הסיבה: באותה העת שלטה הכנסייה הקתולית ברוב תחומי החיים באירלנד. בארצות הברית מתנהל מאבק אזרחי מתמשך נגד הפלות. שמרנים אף רצחו רופאים שביצעו הפלות.
- לבוש. איזה חלק בגוף האדם מותר לחשוף בציבור? באיראן ובאפגניסטן מותר לנשים לחשוף רק את העיניים ואת כפות הרגליים. היהודים החרדים מתירנים לעומת האיראנים - הם מתירים לאישה לחשוף את כל פניה, אך לא יותר מכך. לעומת זאת בעולם המערבי יכולה אישה ללכת ברחוב לבושה במכנסי מיני ובחולצה בגודל של חזייה. בצרפת נחקק חוק - לאחר ויכוח ציבורי גדול - האוסר לעטות רעלה במסודות חינוך.
- סוציאליזם, קומוניזם. מדובר בערכים נפלאים בתיאוריה, אולם בפועל הם הביאו להרג

של עשרות מיליוני בני אדם. בישראל הביאו הערכים האלה בשנות ה-50 למחלוקות ולפילוג של קיבוצים ושל משפחות.

- מדינה. מעניינת קביעתו של ישעיהו ליבוביץ: "למדינה אין משמעות ערכית אלא משמעות אינסטרומנטלית בלבד". העיקרון הזה משותף לתפיסה הדתית ולתפיסה ההומניסטית. ייחוס ערך למדינה הוא מהותה של התפיסה הפשיסטית. המדינה כשלעצמה יכולה להיחשב אויב האדם, שכן לפי מהותה היא מנגנון של אלימות ושל כפייה. אבל רוב האנשים רואים במדינה ערך לגיטימי, אפילו נעלה, ואינם פשיסטים.
- דמוקרטיה. בהמשך קובע ליבוביץ, שכל הנראה ייחס לדמוקרטיה משמעות ערכית: "דמוקרטיה היא הגנת האדם מפני ממשלת מדינתו".
- תורת הגזע של הנאצים. מדובר בתורה מדעית כביכול שהפכה לערך מרכזי באידאולוגיה של הנאצים והניעה אותם לחולל מעשי זוועות שהם מהנוראים ביותר בתולדות הציוויליזציה האנושית. כדי לבסס את תורת הגזע עיוותו הנאצים את רעיונותיו של דרווין. דרווין קבע שבטבע שורד מי שמתאים את עצמו בצורה הטובה ביותר לסביבה; הנאצים תירגמו את הרעיון הזה לקביעה שרק לחזק יש זכות קיום.
- **דוגמאות לשינוי בערכים**
- עבדות ואפליה. בארצות-הברית התקיימה עד 1860 עבדות נוראה. 20 מיליון כושים הובאו מאפריקה ליבשת אמריקה בתנאים שקשה לתאר. אחד מכל עשרה שרד את המסע. רק לפני פחות מ-50 שנה קבע בית המשפט העליון של ארצות-הברית שההפרדה הגזעית בבתי הספר מנוגדת לחוקה האמריקנית, וכל בתי הספר חויבו לקבל לשורותיהם תלמידים מכל הגזעים. אבל לא כל המדינות בארה"ב מיהרו לקבל עליהן את הדין. בשנות ה-60 אילץ הנשיא אייזנהאואר אוניברסיטה אמריקנית - באמצעות ליווי צבאי - לקבל לשורותיה סטודנט שחור.
- כיבוש, גירוש, טרנספר, השמדה. מעשי כיבוש המלווים בגירוש ובהשמדת הנכבש היו חלק מההתנהגות האנושית מימי קדם ועד העת החדשה. כיום זה נחשב לפשע מלחמה. ולא רק היחס לטרנספר השתנה. לפני 60 שנה ראו גם בהפצצת ערים דרך לגיטימית לניהול מלחמה. כיום נחשבת כל פגיעה מכוונת באוכלוסייה אזרחית לפשע מלחמה.
- בחירות לבית המחוקקים ולראשות השלטון. במאה ה-20 היו דמוקרטיות רבות שהטילו

הגבלות על זכות הבחירה. מההגבלות האלה סבלו נשים ובני מיעוטים. במדינת ישראל, על בסיס מגילת העצמאות, ניתן שוויון זכויות לכל תושבי המדינה מיום הקמתה ב-1948. והנה, מלחמת ששת הימים העמידה אותנו בפני דילמה ערכית שלא נפתרה: מחד - אם נספח את שטחי יהודה ושומרון, יהיה צורך להעניק זכות בחירה למיליוני ערבים בשטחים האלה על כל מה שמשמע מכך; מאידך - אם נמנע את זכות הבחירה, ישראל לא תהיה מדינה דמוקרטית, ותיווצר הפרה יסודית של ערך השוויון שקיבלנו על עצמנו במגילת העצמאות ושל ערכים שהעולם הנאור דוגל בהם. הדילמה הערכית הזאת, של רצון לקיים מדינה שהיא גם יהודית וגם דמוקרטית הייתה הבסיס למסקנה שאליה הגיע ישעיהו ליבוביץ "ביום השביעי" - יום לאחר סיום מלחמת ששת הימים - בנוגע לצורך לחלק שוב מייד את הארץ.³ ליבוביץ לא קשר את חלוקת הארץ לשלום. יתרה מזאת - הוא סבר שאין פרטנר, והוא היה ללא ספק אבי הרעיון של חלוקה חד-צדדית של ארץ-ישראל.

משפט העמים - החוק הבין-לאומי

החוק הבין-לאומי הוא התפתחות נוספת של המגמה לעגן את הערכים באמצעות אמנות וחוקים לא רק בתוך מדינה אלא גם בין מדינות.

- חוקי המלחמה. ארבע אמנות ז'נבה שנוסחו ונחתמו בשנים 1864-1949 קובעות נורמות התנהגות בעת מלחמה - רעיון שלכאורה גלום בו אבסורד. האמנות עוסקות בטיפול בפצועים בשדה הקרב, ביחס לשבויי מלחמה וביחס לאזרחים תחת כיבוש.
- שיטור בין-לאומי. מעצמות המערב אינן מהססות להפעיל את כוחן במשותף נגד מדינות סוררות המצמצפות על החוק הבין-לאומי. כך, למשל, ב-1991 הובילה ארצות-הברית כוח בין-לאומי - בגיבוי האו"ם - לכוויית כדי לסלק משם את צבא עיראק שפלש אליה חצי שנה לפני כן. שמונה שנים לאחר מכן הפסיק כוח של נאט"ו את הטבח שעשו הסרבים באלבנים תושבי קוסובו ואף הביא את ראשי המדינה הסרבית למשפט על פשעי מלחמה. קוסובו היא חלק בלתי נפרד מסרביה, ובעצם ההתערבות במלחמה שם קבעו המדינות החברות בנאט"ו כי לא תהיה חסינות למדינה המבצעת פשעים נגד תושביה שלה, אף שמדובר בהתערבות בענייניה הפנימיים.
- הקמת בית הדין הבין-לאומי הפלילי. עקרונותיו של בית הדין הבין-לאומי נקבעו ב-1998 באמנת רומא, והוא החל לפעול ב-2002. מטרתו העיקרית היא להעמיד לדין את

מי שאחראים לפשעים נגד האנושות. חשוב לציין שבית המשפט יכול לשפוט רק אזרחים של מדינה שאישרה את אמנת רומא. עד עתה חתמו על האמנה הזאת 139 מדינות, אך רק 67 מהן אישרו אותה. ארצות-הברית וישראל חתמו על האמנה, אך מסרבות לאשר אותה.

ישראל והחוק הבין-לאומי

- מצד אחד חבה מדינת ישראל את קיומה לחוק הבין-לאומי ובמיוחד לנכונותו של החוק הבין-לאומי להכיר בזכות ההיסטורית ובקשר ההיסטורי בין עם ישראל לארץ-ישראל.
- מצד שני קיבל האו"ם את החלטה 242, הקוראת לישראל לסגת משטחים שכבשה ב-1967 תמורת שלום. זאת בניגוד ל-1949, אז הכיר האו"ם בזכותה של ישראל להחזיק בכל השטחים שכבשה במלחמת העצמאות - גם אלה שהיו מעבר לגבולות החלוקה. מאחר שאת השטחים שכבשה ישראל ב-1967 הגדיר האו"ם "שטחים כבושים", הוא דרש שישראל תנהג בהם לפי החוק הבין-לאומי, דהיינו לא תחולל בהם שינויים כלשהם, דוגמת הקמת התנחלויות או סלילת כבישים, לא תנצל

ארגוני הטרור מנהלים מלחמה אסימטרית בלי גבולות של מותר ושל אסור

את משאביהם הטבעיים ולא תטיל עונשים קולקטיביים על האוכלוסייה הכבושה. פעולות, שאותן הגדירה ישראל "הגנה עצמית" או "חזרה לארץ אבות" (ההתיישבות בשטחים), הן על-פי החוק הבין-לאומי פשעי מלחמה. לכן סירבה ממשלת ישראל לאשרר את אמנת רומא. ישראל טוענת שבית הדין הבין-לאומי ינוצל לרעה ועלול לחשוף לתביעות את אנשי כוחות הביטחון שלה ואת מנהיגיה.

ערכים בעידן של מלחמת העולם השלישית

הטרור הפך לחלק מהוויית הקיום של העולם המערבי, והמלחמה בו הפכה למלחמת העולם השלישית. לדברי פרופ' הררי, הנשיא לשעבר של מכון ויצמן, יש לטרור ארבעה מאפיינים בולטים: 1. פיגועי ההתאבדות. לאלה השפעה קטלנית הרבה מעבר למספר הנפגעים שהם גורמים. הפיגועים האלה זורעים אימה, משתקים מגזרים שלמים בכלכלה (למשל תיירות) ומחייבים השקעות עתק באבטחה. אם התחזיות האפוקליפטיות יתגשמו, וטרוריסטים יצליחו לבצע מכה-

2. פיגועים באמצעות נשק לא קונוונציונלי או באמצעות שיתוק תשתיות חיוניות (חשמל, תקשורת, תחבורה), תיכנס האנושות לעידן חדש. תעמולה אינטנסיבית המבוססת על שקרים ללא גבול. התעמולה הזאת שוטפת את מוחותיהם של מיליוני תושבים מאפגניסטן ועד מרוקו ומייצרת מספר אין-סופי של "לוחמים" שרואים בפיגועי ההתאבדות אידאל. נוסף על כך מצליחה התעמולה הזאת לתעתע בהרבה יפי נפש במערב ולהחליש את יכולת הלחימה שלו.
3. כסף ושחיתות. לרשות הטרור עומדים משאבים עצומים. הכסף הזה מזין את המלחמה בשלושה מעגלים: במעגל הראשון הוא מממן את הטרוריסטים עצמם ואת בני משפחותיהם. במעגל שני הוא מממן את מפעלי הטרור: מנהיגים ואנשי דת. אלה חיים בעושר ובאושר ולעולם לא שולחים את ילדיהם לפיגועי ההתאבדות, אף שלכל "שהיד" פוטנציאלי מובטח בעולם הבא גן עדן מלא תענוגות - רובם מיניים. במעגל השלישי מממן הכסף מוסדות צדקה ובריאות להמונים העניים ומאפשר לשטוף את מוחותיהם.
4. הפרת כל נורמה, חוק וערך. המלחמה בטרור היא מלחמה אסימטרית, שבה צד אחד הוא מדינה ריבונית שנלחמת כשידיה כבולות בחוקים ובערכים שהיא עצמה יצרה, ואילו הצד האחר הוא ארגון מבוזר הבנוי תאים-תאים שאין לו גבולות של מותר ושל אסור.

סוף דבר

בעשרות השנים האחרונות חל שינוי מרחיק לכת בערכים ובנורמות המוסריות של העולם. מצד אחד - דברים שנחשבו נורמטיביים במלחמה רק לפני כמה עשרות שנים, כגון גירוש אוכלוסייה אזרחית והפצצת ערים, אינם חוקיים כיום. מצד שני - הטרור יצר לעולם המערבי בעיה, שכן מדובר בשתי ציוויליזציות בעלות מערכות שונות של ערכים שנלחמות זו בזו. זוהי גם הבעיה המרכזית של ישראל במלחמה שהיא מנהלת נגד הטרור. וכפי שכבר הודגש: הסכנה הגדולה והנוראה ביותר שבפניה ניצבת האנושות היא שבעקבות הטרור - ובמיוחד אם יהיה מוגה-פיגוע באמצעות נשק לא קונוונציונלי - תתחולל נסיגה מכל ההישגים הערכיים של עשרות השנים האחרונות.

הערות

1. ישעיהו ליבוביץ, **רציתי לשאול אותך, פרופ' ליבוביץ**, כתר, ירושלים, 1999, עמ' 99
2. נדב העצני, **ידיעות אחרונות**, 24 במרס 2004
3. ישעיהו ליבוביץ, **יהדות, עם יהודי, ומדינת ישראל**, שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1979, עמ' 426